

JAK JAZYK ZABÍJÍ IMAGE ODBORNICE / JANA VALDROVÁ

Na jedné nedávné pražské konferenci se probíralo závažné téma: rovné šance žen a mužů na pracovním trhu. Posluchačky a posluchači po dva dny naslouchali referátům, kde referující bojovali za uznání žen jako rovnocenných členek společnosti, se stejnými právy a šancemi, jaké jsou dopřávány mužům.

V příspěvcích se opakovaně vyskytovala pojmenování aktérů a akterek zamýšlených reforem v oblasti pozvednutí lidských práv žen. Názvy osob a institucí byly formulovány v tzv. nepříznačném či generickém maskulinu, o němž se v češtině domníváme, že rovnou měrou zastupuje ženský i mužský rod: *odborníci, experti, organizátoři, zřizovatelé (budoucí zřizovatelé poradenských center pro ženy), učitelé, poskytovatelé, zaměstnavatelé, partneři, koordinátoři, sponzoři*. Dozvídali jsme se, že je třeba vzdělávat *funkcionáře, školitele, vést diskuse s politiky a novináři*. Zaznělo také, že *ombudsman má 60 právníků* nebo *děkuji hlavnímu koordinátorovi, kterým je paní XY*.

Cílovou skupinu označovali referující ženy i muži výrazem *ženy*, mj. s přívlastky *postížené, handicapované, znevýhodněné*. Byl vysloven názor, že *ženy potřebují srozumitelné informace*; mluvilo se o *soutěžích pro ženy, opatřeních pro ženy, poradenských centrech pro ženy, integraci žen*. Vícekrát zazněl termín *děvčata: naše děvčata, děvčata na úřadech, děvčata po mateřské, děvčata, která ještě nemají rodinu*.

Jindy byly ženy zašifrovány pod označení *pracovníci* a byl též vznesen požadavek na *kvalitního zaměstnance*. Zazněla věta: *Stává se, že zaměstnavatelé jsou podvedeni otrlým a nestydatým zaměstnancem*; jaké pohlaví si v duchu spojíte s *otrlým a nestydatým zaměstnancem*? Genderové lingvistky pokládají za zvlášť nekorektní, když se nikoli hned na začátku, nýbrž až v toku řeči ujistíme, že pod mužskými gramatickými tvary si skutečně vybavujeme právě muže a ne ženy.

Když referentky a referenti nazývali ženy a muže smíšeným dvoučlenným podmětem či předmětem, užívali pořadí 1) maskulinum, 2) femininum. Ženy si prostě musejí i v jazyce počkat, než na ně přijde řada: *muži a ženy, chlapci a děvčata, odboráři a odborářky*; bez jediné výjimky se mluvilo o rovnosti *mužů a žen*. Oslovení *Dámy a pánové* sice ruší jazykovou přednost maskulina, avšak podle mne tu jde spíše o genderový jazykový rituál ve smyslu „Dámy mají přednost“ než o vědomou reflexi jazykové rovnosti pohlaví. Moderátor je navíc rozšířil o atributy *Milé dámy, vážení pánové*, čímž verbalizoval klasická očekávání: ženy jsou tu proto, aby svět činily příjemným, zatímco těmi váženými jsou muži. Přestávku v programu dokonce ohlásil dvouseťhlavému, převážně ženskému publiku slovy *Dámy, o přestávce můžete zkontrolovat mobilním telefonem, zda je doma vše v pořádku*. Dal tak najevo, že bez ohledu na nějaké schůzování si ženy mají laskavě ohlídat své „klasické“ domácí povinnosti.

Co se tu odehrávalo v rovině jazyka a řeči? Současně se způsobem označování osob, používaným referujícími, po-

stupně vplouval do podvědomí a nabýval v něm pevných kontur hierarchizovaný status subjektu a objektu zamýšlených změn. Dobře vím, že mluvčí měli na mysli ženy jako skupinu s určitými společnými rysy. Nicméně jejich pojmenovací praktiky, podobné si jako vejce vejci, jasně vydělily kategorii *žen, děvčat, dam a matek*, čekajících na pomoc, podporu, opatření a programy, oproti *profesionálům* – pomoc a podporu poskytujícím *mužským* subjektům. Ženy byly inscenovány jako homogenní problémová skupina, závislá na mužské odborné pomoci: byly zglajchšaltovány a zredukovány na své biologické ženství.

Prostřednictvím důsledně mužských názvů byly ženy vytěsňeny z pozic *odbornic, koordinátorek, vědkyň, autorek programů, iniciátorek, školitelek*, ba i *kolegyně a spolupracovnic*. Pod maskulinním tvarem *odborník, právník* nebo *hlavní koordinátor* si totiž stěží někdo představí jiné než mužské pohlaví, jak jsem zjistila asociačními testy. Podobné vytěsňování ženské profesionality probíhá mezi řádky ve zpravodajství, v denním tisku nebo například v inzerci pracovních příležitostí, je-li formulována v mužském rodě.

Výrazy *ženy, matky, děvčata* označují pohlaví a pohlavnost, popřípadě fázi v životě biologické ženy. Ne vždy je ale přece relevantní tento aspekt explikovat, zejména ne v souvislosti s pracovní problematikou. Střední rod a přípona *-če* u slova *děvče* navíc signalizují nezralost; v češtině se jako párový mužský protějšek *děvčete* používá výraz *chlapec* (velmi rozšířená je oslovení žákyň a žáků *chlapci a děvčata*), který nenese tento zřetelný formální příznak nezralosti. Oblíbené přívlastňovací zájmeno v konstrukci *naše děvčata* nás vrací do dob, kdy žena byla vlastnictvím (manžela, otce).

V dnešní době vypjatého konkurenčního boje firem a značek, kdy několik vteřin vizualizace značky např. v záběru kamer na mantinel sportovního kolbiště či auditivní fixace opakováním názvu značky v rozhlasové reklamě rozhodne o úspěšnosti prodeje, je zapotřebí si uvědomit, že názvy osob jsou v určitém smyslu rovněž značkami.

Řešením jazykových asymetrií se již více než tři desítky let zabývá ve světě genderová lingvistika (viz desítky tisíc odkazů na internetu pod hesly „nonsexist language“ nebo „nichtsexistische Sprache“ aj.). Bezpočet výzkumů psychologických účinků tzv. generického maskulina v různých jazycích (v němčině výborně srovnatelných s češtinou) vyústil v řadu opatření na podporu nesexistického užívání jazyka počínaje směrnicemi Evropské unie, jež zavazují vlády členských zemí k jejich používání.¹

Jazyk disponuje alternativami, jimiž lze napravovat asymetrie. Záleží na mluvčích. Přiznáváme jazyku a řeči sílu tvarovat postoje? Vážíme slova, abychom co nejlépe vystihly myšlenku? Pak platí totéž o pojmenováních osob: právě skrze ně produkujeme, potvrzujeme, posilujeme nebo naopak eliminujeme sociální hierarchie. Jazyk může v našem podání buď provádět účinný „lobbying“ za *ženy-odbornice*,

nebo tuto příležitost nechává ležet ladem, lépe řečeno připsuje kladné body mužům.

Odbornice z různých oblastí se kupodivu dobrovolně vzdávají možnosti propagovat ženský společenský a vědecký přínos, jestliže o sobě mluví a nechají se označovat mužskými názvy osob. Chtějí-li se zviditelnit, měly by začít zacházet s mužskými názvy vlastních profesí velmi kriticky.

Mnohokrát prováděné asociační testy v německém jazyce dokázaly, že nepříznačové maskulinum je mýtus (srov. též web Psychologického ústavu www.psychologie.uni-heidelberg.de/personen/frauenbeauftragte/hintergrund.html) a že takový způsob vyjadřování výrazně potlačuje šance žen být vnímány veřejností. Dosavadní nedostatek výzkumů problematiky v češtině je zčásti způsoben panujícím přesvědčením o spolehlivosti zástupné funkce tzv. generického maskulina, aniž byla tato „spolehlivost“ kdy empiricky prokázána, nicméně z tohoto přesvědčení plyne neochota financovat reprezentativní výzkum.

Nejde o to, odstranit tzv. generické maskulinum z jazyka², nýbrž o to, aby se zredukovalo jeho užívání ve prospěch jazykového zviditelnění žen. Tak lze činit mnoha způsoby. Uvádím alespoň několik zásad a doporučení:

- ✧ Uvádíme tvary obojího rodu tam, kde mají označovat ženy i muže: *Vážené kolegyně a kolegové; vystoupení zahraničních odbornic a odborníků* atd. Tuto praxi střídáme s dalšími variantami, např. slovesným adjektivem nebo opisem (viz níže).
- ✧ Důsledně dodržujeme adresnost tam, kde se jedná o ženu: *děkuji hlavní koordinátorce projektu, kterou je paní XY...* (Při psaní tohoto příspěvku podtrhuje počítač výraz koordinátorka červeně!)
- ✧ Vyhýbáme se apelativu *žena/ženy* a nahrazujeme je jinými názvy osob: *odbornice, členky pracovních týmů, kolegyně, pracovnice, spolupracovnice*. Místo *ženy po mateřské dovolené* lze ve vhodném kontextu použít *kolegyně, zaměstnankyně, členky pracovních týmů, spolupracovnice po rodičovské dovolené*. Výraz *děvče* opravdu nemá ve veřejném projevu místo!
- ✧ Odbornice, která sama sebe označuje mužským tvarem *ekonom, právník, lékař, vědec, grafolog* aj. dává vědomě či podvědomě najevo, že mužský jazykový tvar je pro ni prestižnější; klade také mužský výkon nad ženský.
- ✧ Vhodné je užívat slovesná adjektiva a obourodé názvy osob: *referující, studující, vedoucí, mluvčí*.
- ✧ Též užívání názvů abstrahujících od biologického rodu napravuje asymetrie: *osoba, pracovní síla*.
- ✧ Důležitá je redukce názvů neživých subjektů mužského rodu, jež zároveň mohou evokovat asociaci s mužským pohlavím: *(zřizovatelská) instituce/ organizace* místo *zřizovatel; firma, podnik* místo *zaměstnavatel*. V němčině se doporučuje větná kongruence: *Tato instituce je poskytovatelkou...*; v češtině není důvod větnou kongruenci neužívat.
- ✧ Pokud některé označení zní „divně“, jak např. tvrdí některé kolegyně o názvu *vědkyně*, je třeba používat je tak často, aby si na ně mluvčí i veřejnost zvykli. Na příponu

-yně jsme ostatně zvyklé od *ministřyně* a *kolegyně*. (Z historie jazyka známe „horší“ případy: posměšně označovaná skupina se chopila názvu a učinila z něj respektovaný pojem – *impresionisté, Schwule* apod.) Rozšířit užívání pojmu *vědkyně* je důležité již proto, aby při vyhledávání na internetu nebyly nalezeny jen odkazy na články týkající se narovnání vědecké prestiže žen, ale konkrétní počiny konkrétních odbornic...

- ✧ Je důležité vyhýbat se zdobnělinám. Jestliže hlasatel/ka zpráv osloví zahraniční reportérku „Zuzko, jaká je situace ve Washingtonu?“, může to snižovat odbornou image oslovené ženy. V pořadu *Sama doma* byla odbornice na aranžování květin pochválena za výkon slovy moderátorky „Maruško, tak za to určitě dostaneš od paní učitelky jedničku“. Jakkoli se jednalo o studentku odborné školy, nebylo namístě ani tykání, ani zdobnělina (o celkovém přístupu nemluvě). V češtině je naléhavě zapotřebí výzkumů diskriminujících jazykových mechanismů včetně zdobnělin a tykání.
- ✧ Je třeba sladit písemný a ústní projev. Na dataprojektoru i v ústním komentáři je žádoucí užívat rodově korektní názvy osob.
- ✧ Pořadí pohlaví ve víceslovných názvech osob je vhodné střídat. V současnosti doporučuji preferovat ženské názvy osob na prvním místě, abychom daly najevo současný stav jazykové nerovnosti pohlaví a zároveň jej řešily.
- ✧ Příjmení zahraničních i českých ženských osobností uvádějme v nepočestném, tudíž nepřechýleném tvaru. Některé představitelky vědy, politiky, umění apod. si výslovně nepřejí, aby se s jejich příjmeními takto zacházelo, ať již z důvodu funkce příjmení jako „značky“ (viz výše), nebo kvůli dohledatelnosti na internetu (Ottová je ve skutečnosti Ott? Otta? Otte? Otto? nebo žije v některé slovanské mluvčí zemi – Ottova? Ottová?)
- ✧ Uvádění křestního jména v nezkráceném znění je jednou ze zásad zviditelnění vědeckých kolegyní v toku textu, ústního projevu i v bibliografii.
- ✧ Česká mluvnická nedovoluje uplatnit rovnost pohlaví beze zbytku, i na úrovni morfologie: srov. *referující mluvili*. Každý jazyk řeší zviditelňování žen po svém. Nicméně genderově korektní vyjadřování v té míře, v jaké je možné a žádoucí, velmi zásadně ovlivňuje společenské uznání žen.
- ✧ S jazykem lze zacházet mnohem kreativněji, než jak dosud činíme. Není důvod nepřechýlit výraz *garant, koordinátor, host*. Jde o to, konečně „zalistnit“ jazyk ženami i jinými než biologickými, předvést jejich společenský přínos v celém spektru domén, do kterých – s výjimkou české mluvnické – začaly vstupovat sice teprve před sto lety, avšak mezitím dosáhly a dosahují významných úspěchů.

Nemusíme mít obavu, že genderově korektní vyjadřování neúnosně protáhne délku projevu. O argumentu tzv. jazykové ekonomiky bylo mnohokrát pojednáno mimo jiné v německé genderové lingvistice (Senta Trömel-Plötz, Luise Pusch a další). Kdo se domnívá, že užívání zásad gende-

rově korektního jazyka neúnosně prodlouží jazykový projev, měl/a by si srovnat délku textu genderově korektního, formulovaného podle výše uvedených zásad, s textem, kde osoby jsou vyjadřovány v tzv. generickém maskulinu. Doporučuji též se stopkami v ruce zkusit přečíst dvě takové verze jednoho textu. Obecně platí v genderově vyspělých společnostech, že jazyková úspornost není tak významným faktorem, aby jí muselo ustoupit zviditelnění poloviny populace.

Zda si pod tolik oblíbenými a „ženy zahrnujícími“ mužskými názvy osob vybavíme ženy, jsem nedávno znovu zkoumala v asociačních testech s 37 studujícími pedagogické fakulty (34 žen a tři muži). Metodika testu (která bude předmětem některé příští publikace) zaručovala, že testování neměli ponětí, na co zaměřuji hlavní pozornost. Vzorek byl sestaven z 10 běžně užívaných „generických“ maskulin jako *student*, *vědec*, *lékař* a dalších. Výsledek jsem sice očekávala, ale přesto mne – již po tolikáté – šokoval: z celkem 370 položek spojili dotazovaní v 348 případech s „generickým“ maskulinem právě obraz muže. Pod pojmem *student* si vybavily ženu pouhé dvě z 37 posluchaček a posluchačů vysoké školy...

Pod označením *vědec* si nevybavil ženu NIKDO. Jestliže chceme veřejnost přesvědčit o tom, že věda, pracovní trh a veřejný prostor vůbec jsou *pro ženy*, o *ženách* a *se ženami*, bez změny jazykových praktik to jednoduše nepůjde. K tomu uvádím ukázky z tisku a internetu:

Hledejte náznak, že byly vůbec přítomny ženy:

- Prvního února 2003 havaroval raketoplán Columbia a v jeho troskách zahynuli všichni členové posádky. (100+1 ZZ)
- Trojice vynálezců z pražského ČVUT vyvinula přístroj, který umožňuje ovládat počítač pouhým pohybem očí. (LN)

- V americkém San Francisku se v tomto týdnu konalo symposium specialistů na nervové procesy. (www.scienceworld.cz)

Hledejte vědkyni:

- V americkém San Francisku se v tomto týdnu konalo symposium specialistů na nervové procesy. Také zde se referovalo o příznivém vlivu hudby a o tom, že hudba zlepšuje paměť – a to opět nejen u lidí. Toto odvážné tvrzení si dovolily prezentovat hned dvě dámy – Fra Rauscherová a Hong Hua Li. Pro své tvrzení přitom předložily dostatečně pádné důkazy. Potkání, kterým dámy pokusně hrály Mozartovu sonátu, vykazovali vyšší hodnoty aktivity u řady genů, které se podílí na stimulaci mozkových nervových buněk – a také na změnách propojení těchto buněk. (www.scienceworld.cz)

Pozn.: V článku vědomě střídám *-i* a *-y* v *-ovém* participiu (*naslouchali*, *abychom vystihly*). Čtenářky a čtenáři nechtě posoudí, zda a) jim bylo toto střídání nápadné, b) zda jej chtějí považovat za chybu nebo zda připouštějí možnost takového vyjadřování. Velmi uvítám odezvy na adrese valdrova@pf.jcu.cz.

Poznámky

1 Znění směrnic uvádím na svém webu www.eamos.cz/gender – Genderové obory – Gender v jazyce a řeči.

2 Srov. můj článek v archivu článků na uvedeném webu *Novinové titulky z hlediska genderu*.

Dr. Jana Valdrová působí jako germanistka a genderová lingvistka na Pedagogické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se výzkumu školních učebnic z hlediska genderu a principů nesexistického vyjadřování v češtině, němčině a angličtině.

HOW TO SAVE THE PUBLIC SPACE /

TIJANA MILOSAVLJEVIĆ-ČAJETINAC

The world, for Hannah Arendt, is nothing other than a space for politics. This is the human world, built between individuals, created and developed in the process of *communication*. Language is indispensable in creating this world.

These claims sound conventional: language is a specific human achievement and politics is not possible without communication. However, Hannah Arendt seems to be trying to tell us something more about language than what is usually revealed in discussions about the origins of language and the existence of the pre-linguistic mind. These discussions sometimes result in a dubious political correctness: babies are usually excluded from the linguistic community, but computers are included. The only important achievement of language, in Arendt's opinion, is admission to the community, where people make connections neither *for* nor

against but *with* each other (Arendt 1958: 10). This dimension of language is more a matter of spontaneity than biological necessity. Arendt thus suggests that we accept the phenomenon of language as something new and unexpected. Consequently, language cannot define us but can only create us and make us *who* we are, as persons; it creates our world as a world of pluralities. Plurality is a key word for understanding not only the nature of language but also how we are possible as human beings. It is not just a simple matter of a quantity of individuals that exist in this world, but is also a matter of the many different experiences of the world told to others through a variety of stories, creating a variety of relations between individuals and within each individual; the different ways in which we appear to others and the many different ways in which they appear to us.